

А. П. МОЦЯ

Население Поросья древнерусского времени по данным некрополей

Резюме

В статье использованы материалы всех известных в настоящее время в Поросье некрополей периода Древней Руси. На этой территории на протяжении многих лет исследовались курганные древности кочевников и славян, а также грунтовые могильники XI—XIII вв. Полученные данные говорят о том, что разноэтничные группы населения, густо заселявшие южные рубежи древнерусского государства, взаимно влияли друг на друга вследствие тесных контактов между собой. Славяне, которых было гораздо больше, постепенно ассимилировали кочевников.

Ю. С. АСЕЕВ, В. О. ХАРЛАМОВ, І. І. МОВЧАН

Дослідження архітектури Кловського собору в Києві

Відомий з літописних джерел собор Кловського монастиря був однією з найцікавіших споруд стародавнього Києва, як можна припускати, зважаючи на обставини його побудови та особу замовника. Давньоруські літописи бідні на згадки про будівельну діяльність, як правило, відзначали лише визначні події в цій галузі. Про будівництво Кловського собору є кілька писемних повідомлень. Так, у «Повісті времінних літ» під 1108 р. у статті, де йдеться про заснування Михайлівського Золотоверхого собору, закінчення будівництва кам'яної трапезної в Печерському монастирі та канонізацію Феодосія, записано: «Все же лето кончаша верх святым Богородица на Клове, заложеней Стефаном игуменом печерским»¹. Перед тим, під 1096 р., у розповіді про напад половців літописець повідомляє: «и вѣжгоша Стефанов монастырь, и деревне, и Герьманы»².

Докладні відомості про спорудження Кловського монастиря подає Печерський патерик. В різних його редакціях пишеться: «Егда же Стефанъ игумень демественикъ из монастыря изгнатъ бысть и видѣвъ преславнаа чудеса, како мастеры придоша и икону носяще и Царицино видѣніе, Влахернѣ, повѣдаща,— и сего ради семь Влахернскую церковь на Кловѣ създа»³, і далі: «Онъ же, присно поминаемый Стефанъ... състави себѣ монастырь на Кловѣ и церковь вѣзгороди въ имя святыа Богородица, и нарекъ имя ей, по образу сущаго въ Коньстянтинѣ градѣ, иже Влахѣрнѣ»⁴. В наступних розділах згадується про те, що «достолюдный же и именный Стефанъ... пакы по отшествіи изъ монастыря състави на Кловѣ свой монастырь»⁵. В пізнішій редакції Патерика є таке свідчення: Стефан «состави себе Монастирь недалече Печерскаго на Клове, и церковь в нем каменну сооружи в имя Пресветаа Богородицы, в память положения чистыя ризы ея, по образу сущаго в Константинополе граде, еже во Влахерне»⁶.

З Печерського монастиря Стефана було вигнано в 1078 р., в зв'язку з чим дослідники стародавнього Києва саме цим роком датують і закладення Кловського монастиря, і початок будівництва його кам'яного собору. М. М. Закревський прийшов до висновку, що Стефан по-

¹ Повесть временных лет. М.; Л., 1950, ч. 1, с. 187.

² Там же, с. 151.

³ Патерик Печерского монастыря.— В кн.: Памятники славяно-русской словесности. Спб., 1911, с. 9.

⁴ Патерик Печерского монастыря, с. 57.

⁵ Там же, с. 60.

⁶ Патерик Киево-Печерский. Киев, 1914, с. 18.

чав будувати собор, але не закінчив і половці спалили незавершену будову⁷. Такої думки дотримувався і М. І. Петров⁸. П. П. Толочко вважає, що Кловський собор було закінчено будівником до 1096 р., бо Стефан, коли приїздив у Київ з Володимира в 1091 р., зупинявся в ньому. Період від початку будівництва в 1078 р. до завершення в 1108 р. здавався досліднику занадто довгим⁹. Проте ні з літописних джерел, ні з відомостей Патерика не випливає, що кам'яний собор було закладено в 1078 разом із заснуванням монастиря. Більше того, у ряді редакцій Патерика прямо зазначено, що Стефан «състави» монастир і «взгороди» в ньому церкву, але це можна віднести лише до дерев'яної споруди. Мабуть, досить неясний літописний вираз, який в Іпатському списку подано так: «І пожоша монастырь Стефаничъ, деревне и Германичъ, слід читати без коми після слова Стефанич. При цьому стає зрозумілим, що йдеться про дерев'яні споруди Стефанового монастиря, а не про кам'яний собор, який, певно, в той час будувався, бо Стефан помер за два роки до того, у 1094 р.

Отже, найбільш вірогідним часом спорудження собору є 90-ті роки XI — початок XII ст. Собор міг заснувати сам Стефан під час перебування у монастирі в 1091 р. Смерть його в 1094 р. і пожежа 1096 р., очевидно, затримали будівництво, завершене за повідомленням «Повісті временних літ» у 1108 р. У стародавньому Києві великі будівлі споруджували князі, які мали можливість вкладати в це будівництво державні кошти, або громадяни (як, наприклад, споруджувався Успенський собор Печерського монастиря). Навіть боярам не під силу були такі значні витрати. Спорудження Кловського собору в цьому відношенні є винятком: воно, за приблизними підрахунками, коштувало п'ять тисяч гривень. Таку суму міг мати у своєму розпорядженні Стефан, який був близьким боярином Ізяслава Ярославича, «мажордомом» його двору, представником найбагатших кіл київського боярства. Крім того, як єпископ Володимирський він мав великі кошти. З приводу того, що здебільшого при заснуванні монастирів спершу будували дерев'яну церкву, а згодом — мурований собор, то тут можна навести приклад Печерського, Дмитровського, Спаського монастирів у Києві та ін.

До останнього часу місцезнаходження Кловського собору було не з'ясоване. На Кловському пагорбі в середині XVIII ст. був споруджений Кловський палац, що належав Києво-Печерській лаврі. Як писав М. Ф. Берлінський, ще на початку XIX ст. за ним було видно руїни стародавнього Кловського собору¹⁰, проте М. М. Закревський заперечував це, бо, за його свідченням, у XVIII ст. за палацом лаврські монахи побудували численні льохи¹¹. М. І. Петров вважав, що собор був розташований на місці, де стоїть Єпархіальне училище, тобто Кловський палац¹². М. К. Каргер зазначав: «Жодних залишків цього (Кловського) монастиря до цього часу на Клові виявлено не було»¹³. У 1963 р. у садибі школи № 77 по вул. Карла Лібкнехта (кол. Левашовській) № 25, за 150 м на захід від Кловського палацу (приміщення Музею Великої Вітчизняної війни) П. П. Толочко виявив мурування стародавньої споруди, яку дослідник переконливо атрибутував як залиш-

⁷ Закревский Н. Описание Киева. М., 1868, с. 386.

⁸ Петров Н. И. Историко-топографические очерки древнего Киева. Киев, 1897, с. 89.

⁹ Толочко П. П. Исторична топографія стародавнього Києва. К., 1972, с. 156–157.

¹⁰ Берлинский М. Краткое описание Киева, содержащее историческую перечень города. Спб., 1920, с. 57, 174.

¹¹ Закревський Н. Вказ. праця, с. 387.

¹² Петров Н. И. Вказ. праця, с. 89.

¹³ Каргер М. К. Древний Киев. М.; Л., 1961, т. 2, с. 422.

ки Кловського собору¹⁴. Біля залишків фундаменту П. П. Толочко відкрив і дослідив цікаву двокамерну гробницю, стінки якої було складено з цегли-плінфи та перекрито шиферними плитами.

У 1974—1975 рр. розкопки споруди продовжував загін Київської експедиції ІА АН УРСР¹⁵. Як показали подальші дослідження, відкриті П. П. Толочком фрагменти стародавніх фундаментів — це все, що від них збереглося. Було виявлено лише фундаментні рови, заповнені будівельними залишками та землею; не тільки стіни,

Рис. 1. Загальний вигляд розкопок Кловського собору.

але й всі фундаменти, за винятком невеликої частини, розібрали як будівельний матеріал для споруд XVIII—XIX ст. Дослідження велись за методикою Д. В. Мілеєва, яку він застосував при вивченні залишків церкви XI ст. у північно-західній частині Софійського заповідника, де стан пам'ятки був аналогічним (рис. 1). Це дало змогу з достатньою вірогідністю визначити план споруди і виявити в результаті досліджень особливості архітектури собору, а також зробити спробу реконструкції його первісного вигляду. Наслідки цієї роботи, що є винятково важливими для розуміння процесу розвитку архітектури XI ст., пролили світло на одне з найзагадковіших питань про значення для архітектури Київської Русі її першої кам'яної культової споруди — Десятинної церкви. В усякому разі ці дослідження заповнили досі невідому і дуже цікаву сторінку історії давньоруської архітектури.

У ході робіт довелося подолати великі труднощі. По-перше, дослідники, по суті, мали справу не з фундаментами, а лише з їх відбитками. По-друге, розкрити всю площу споруди було неможливо, бо цьому заважали численні нові будівлі: капітальний мурований паркан сусідньої садиби, що перегороджував значну частину собору, трансфор-

¹⁴ Толочко П. П. Знахідки кам'яних фундаментів на Клові.— Археологія, 1968, т. 21.

¹⁵ Мовчан І. І., Харламов В. А. Раскопки Кловского монастыря в Киеве.— Археологические открытия 1974 года. М., 1975, с. 325—326; Мовчан І. І., Харламов В. А. Исследования древнего Клова.— Археологические открытия 1975 года. М., 1976, с. 365—366.

маторна підстанція, кам'яний будинок дитячого садка з верандою, а також лінії комунікацій та ряд ям від пізніших перекопувань. По-тре-те, план споруди, незвичний для архітектури Києва XI—XII ст., виключав можливість вести дослідження за певною, заздалегідь передбаченою схемою. Достатньо обгрунтовано визначений план північної, центральної та західної частини собору і частково південної та східної

Рис. 2. Система кілків під фундаментами південної стіни.

частини, де дослідження провадилися окремими шурфами. В результаті було виявлено систему стрічкових фундаментів великої, прямокутної в плані споруди розмірами 33×33 м (без апсид).

Характер кладки фундаментів дуже цікавий і багато в чому подібний до конструкції фундаментів Десятинної церкви. Після розпланування споруди на місцевості (азимут споруди — 90°), по всьому плану і на деяку відстань (до 180 см) від його країв було виїнято землю до материкового ґрунту. По всій цій площі забито в порядковій системі кілки довжиною 40—50 см, діаметром 5—6 см, на відстані один від одного 40—45 см (рис. 2). В перетині вони чотиригранні, іноді — круглі, тобто дуже подібні до кілків під апсидною частиною Десятинної церкви (довжина — 50 см, діаметр — 5—7 см) ¹⁶.

Система розташування кілків під Кловським собором відрізняється від системи їх під Десятинною церквою тим, що в останньому випадку вони були забиті по всій ділянці апсидної частини та під стрічковими фундаментами решти споруди, в той час як у Кловському соборі — під всією площею храму (рис. 3). Кілки під фундаментами будівель X—XI ст. виявлено під час дослідження палацових споруд біля Десятинної церкви — південної (Д. В. Мілеєв і С. П. Вельмін) і західної (С. П. Вельмін) ¹⁷, церкви XI ст. у південно-західній частині Софійського заповідника (Д. В. Мілеєв) ¹⁸. Нещодавно С. О. Висоцький простежив під фундаментами київських Золотих воріт таку систе-

¹⁶ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 32.

¹⁷ Там же, с. 71—74.

¹⁸ Там же, с. 229.

му кілків, причому вони були 55—60 см завдовжки та 5—8 см завширшки, а відстань між ними становила 15—17 см¹⁹. Питання про те, для чого застосовувалися такі заходи, неодноразово порушувалося дослідниками. Очевидно, це мало на меті ущільнення ґрунту під фундаментами і, можливо, запобігало його випинанню.

На вирівняній площині мурувалися фундаменти, і коли вони були виведені на рівень денної поверхні, простір між ними засипався землею разом з будівельними залишками (часто у вигляді вапняного розчину та битого каміння). Так було споруджено фундаменти апсидної частини Десятинної церкви. Цей метод відрізняється від звичайного, використовуваного на Русі, коли каміння забутовувалося у фундаментні рови і заливалося розчином. Поміж рядами кілків вздовж фундаментів було покладено колоди дерев'яних субструкцій, обтесані на чотири сторони, розміром в перетині 20 × 20 см. Субструкції виявлено в різних частинах споруди. Колоди клялися від двох до п'яти рядів по ширині фундаменту.

Цікаву особливість досліджено на ділянці, де зафіксовано сліди фундаменту південної апсиди (рис. 4). Між рядами кілків колоди субструкцій було покладено поперек напрямку півкола апсиди, «віялом». Таку систему ми виявили під фундаментами апсид Михайлівського собору в Переяславі-Хмельницькому (1089 р.) під час досліджень у 1975 р. Фундаменти, як це можна бачити на залишках їх у західній частині споруди, мурувалися з великих валунів каміння на вапняному розчині із значною кількістю цем'янки. Розчин дуже нагадує той, що використано під час будівництва Успенського собору Печерського монастиря. Товщина фундаменту — 180—190 см, що може свідчити про наявність обрізів до 10 см. Фундамент закладався на глибину до 1,25 м. Стіни, певно, мурувалися змішаним способом. Численні уламки цегли в розвалах та будівельних залишках,

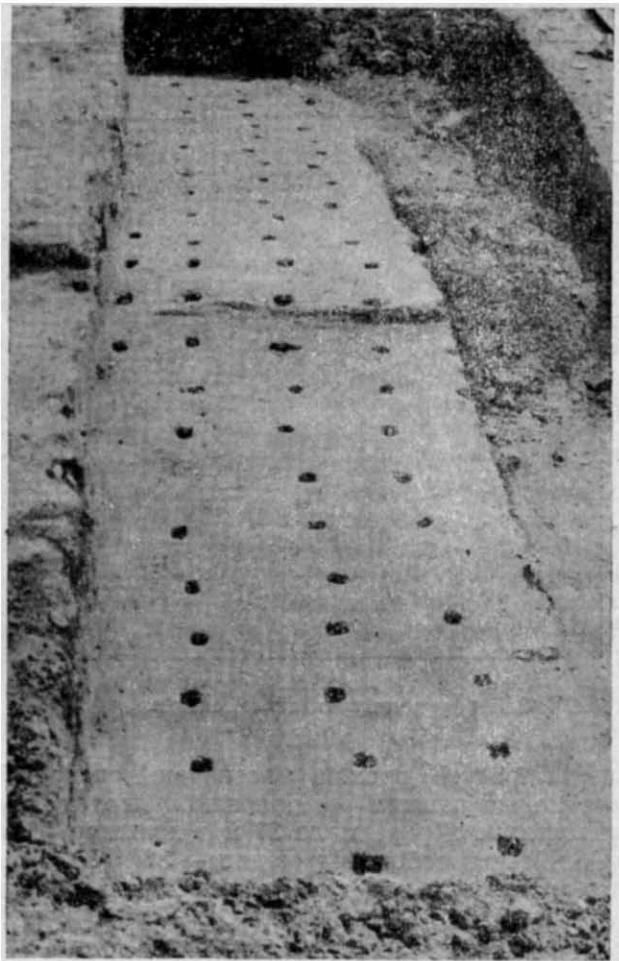

Рис. 3. Сліди кілків під фундаментами північної стіни.

¹⁹ Висоцький С. О., Лопушинська Є. І., Холостенко М. В. Архітектурно-археологічні дослідження Золотих воріт у Києві в 1972—1973 рр.—В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва. К., 1976, с. 68.

а також окремі більш-менш цілі зразки (*in situ* вдалося виявити лише одну плінфу) свідчать про те, що в основному вони мали розміри $34 \times 29 \times 4$ см, тобто типові для кінця XI ст. (розмір цегли Успенського собору — $35 \times 28 \times 4$ см). Серед будівельних залишків багато уламків овруцького шиферу, фрескового двошарового тиньку.

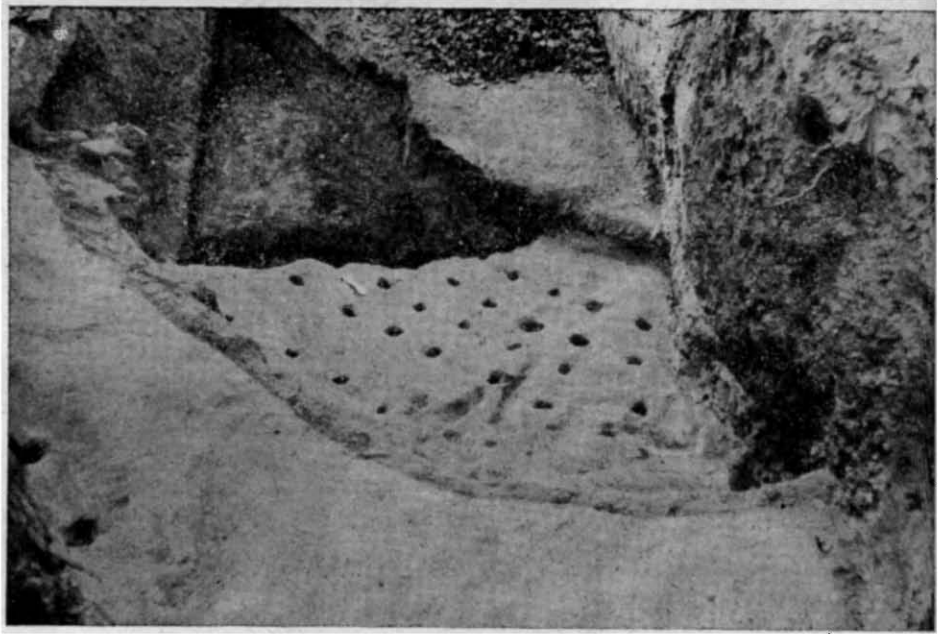

Рис. 4. Сліди фундаменту південної апсиди.

Передусім вражає у розкопаній споруді її масштаб. Для порівняння можна навести розміри найбільших давньоруських будівель Києва: Десятинна церква мала 37 м в довжину (без апсид) і 34 м в ширину; Софійський собор, відповідно, — 38×54 , Успенський собор Печерського монастиря — 35×25 , а церкви XII ст. були таких розмірів: Пирогоща — 15×14 м, Кирилівська — 17×15 м і т. д. Отже, здавалося б, Кловський собор, що мав площу 33×33 м, за своєю монументальністю наближався до найбільших храмів Києва. Проте аналіз плану споруди спростував це враження. Сам план з першого погляду виділявся своєю незвичайністю: це був п'ятинефний храм, оточений з трьох боків широкими галереями (рис. 5). В основі плану не важко визначити його центральне ядро — восьмистовпний хрестовокупольний храм, розмірами 22 на 18 м (без апсид) (рис. 6). Він оточений внутрішніми вузькими і широкими зовнішніми галереями. Вся споруда в цілому дуже нагадує Десятинну церкву, основу якої становить шестистовпний хрестовокупольний храм розмірами 22×18 м, що з другої половини XI ст. буде домінувати у давньоруській (переважно, монастирській) архітектурі і знайде свій рафінований вираз у типі Успенського собору Печерського монастиря (рис. 7). Правда, тип восьмистовпного храму, до якого належить Кловський собор, трапляється рідко, і як аналогію йому можна навести Спаський собор у Чернігові та Борисоглібський у Вишгороді.

Фундаменти західної стіни споруди дають дуже цікаву деталь. Стрічки внутрішніх поздовжніх фундаментів уриваються перед витягнутим на всю ширину центрального ядра приміщенням, виступаючи у це приміщення лопатками. Оскільки подібних лопаток немає на дру-

гому боці, то можна припускати, що воно не було перекрите склепінням і, можливо, являло собою замкнутий внутрішній дворик. Немає сумніву, що собор мав хори. Сходи на них, найімовірніше, могли розміщуватися у квадратних в плані приміщеннях по боках «дворика», тобто вони ризолітами виступали на західному фасаді. Подібний

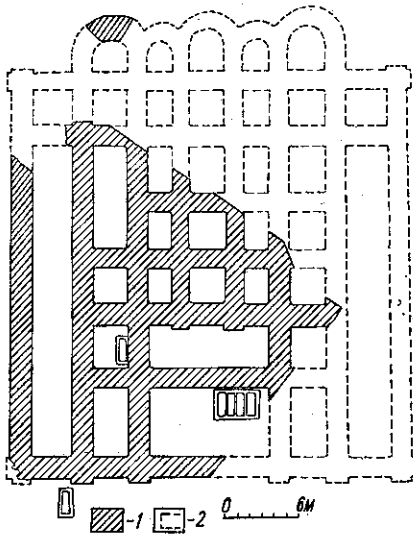

Рис. 5. План фундаментів Кловського собору за розкопками 1974—1975 рр.: 1 — розкопана частина фундаментів храму; 2 — реконструйована частина фундаментів храму.

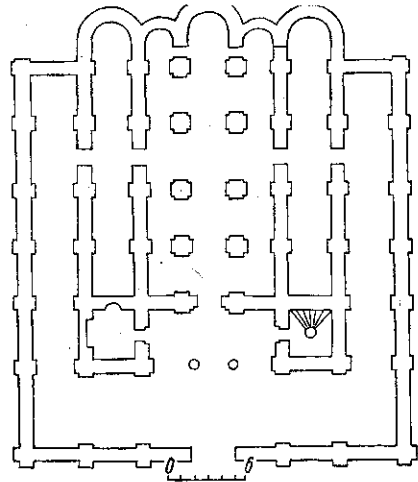

Рис. 6. Спроба реконструкції плану Кловського собору.

приєм використано у церкві Спаса на Берестові, де в ризоліті, що виступає на південний фасад, влаштовано сходи на хори, а в тому, що виходить на північний фасад, — усипальню і, може, хрещальню. У Кловському соборі ці приміщення, певно, розташовувалися в такому порядку: праворуч була сходовая башта, ліворуч, на першому поверсі, — усипальня, про що побічно свідчить гробниця від знайденого тут поховання (рис. 8).

Можливо, приміщення перед основним ядром Десятинної церкви також являло собою замкнутий дворик, а в сусідньому приміщенні праворуч, мабуть, стояла сходовая башта. Внутрішні галереї, що оточують центральне ядро, по ширині дорівнювали середньому нефу. Певно, над ними розміщувалися широкі хори. В нижньому поверсі тут мали бути бокові нефи, що закінчувалися апсидами, широкими і, певно, низькими, як у Софійському соборі Новгороді. Північна та південна зовнішні галереї мали ширину близько 4 м, а західна — до 6 м. Подібний характер плану галереї і в Десятинній церкві, де північна й південна галереї були завширшки близько 6 м, а західна — 8 м. На відміну від Софійського собору та Десятинної церкви галереї Кловського собору не мали стрічкових фундаментів (крім двох стрічок з західного боку, що відповідали напрямку північної та південної стін центрального ядра споруди). Це дає підставу вважати, що їх було перекрито не склепінням, а балками.

У центральному приміщенні західної галереї містилася чотирикамерна гробниця. Кожну камеру потиньковано всередині і пофарбовано в червоний колір. Ще одну гробницю було виявлено поза межами споруди, біля її північно-західного рогу. Про поховання

в Кловському соборі свідчать літописні повідомлення, зокрема під 1112 р. «Того же лета преставися Давид Игоревичь, месяца майа в 25, и положено бысть тело его в 29, в церкви богородица Влахерне на Клове»²⁰.

На жаль, неможливо дослідити апсидну частину храму. Виявлено лише частину апсидного півкола, що нею закінчувалася внутрішня північна галерея. Оскільки стала відомою точка її закінчення, то про-

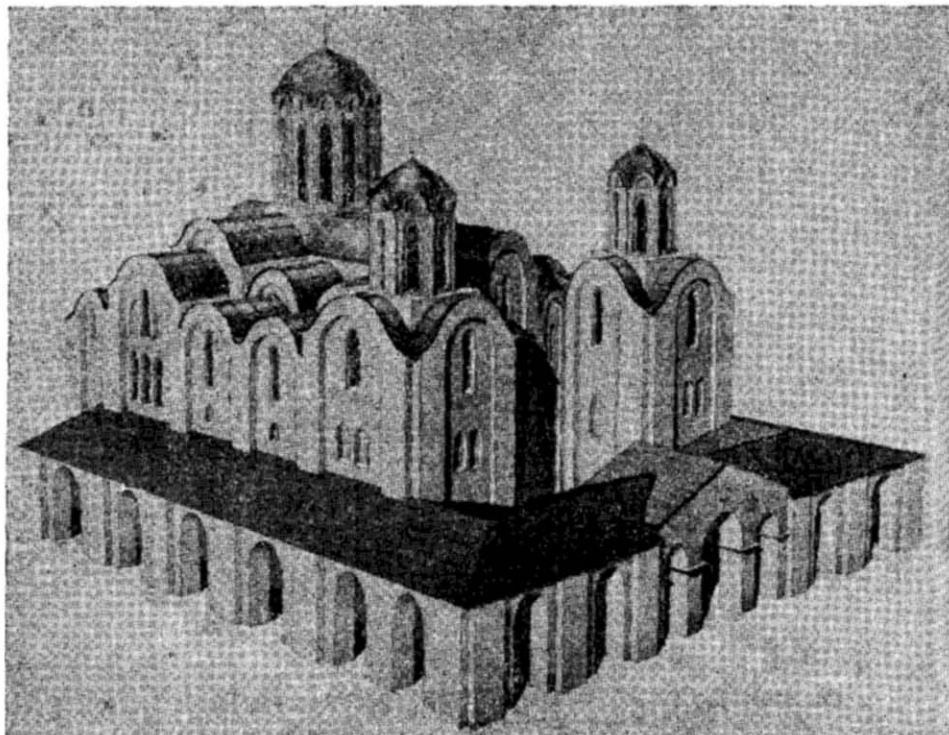

Рис. 7. Спроба реконструкції зовнішнього вигляду Кловського собору.

довжуючи лінії сторін центрального та бокових нефів, можна визначити форми й розміри центральної та бокових апсид. Вище Кловський собор порівнювався з Десятинною церквою: остання, на нашу думку, була для нього взірцем. Як відомо, Десятинна церква присвячена Влахернській богоматері. Досить переконливим є висновок А. Г. Кузьміна, що тут в XI ст. діяв гурток з оточення князя Ізяслава. Політичні погляди цього гуртка відзначалися прозахідними тенденціями²¹. До нього, безперечно, належав і засновник Кловського собору Стефан, який був вельможею Ізяслава. Згодом, ставши ігуменом Печерського монастиря, Стефан очолив партію, що об'єднувала освічених людей, таких як Никон, Варлаам, Єфрем (згодом єпископ Переяславський), літописець Нестор та ін.²² У дальшому, в результаті сутички цієї партії з партією «регористів» («простецов», які виступали проти політичної лінії керівництва монастиря), печерські монахи, яких, за словами Патерика, «діавол ражьже ихъ на гнѣвъ»²³, Стефана «отъ игуменьства

²⁰ Повесть временных лет, с. 195.

²¹ Кузьмин А. Г. Начальные этапы древнерусского летописания. М., 1977, с. 203, 205.

²² Приселков М. Д. Нестор Летописец. Пг., 1923, с. 35—36.

²³ Патерик Печерского монастыря, с. 57.

благнаша». Останній споруджує свій монастир і також присвячує його Влахернській богоматері, беручи за взірець Десятинну церкву.

Результати досліджень 1975 р. дають можливість повернутися до гіпотези, яку висловив М. В. Холостенко, щодо двох рисунків А. ван Вестерфельда 1651 р., де зображено церкву типу Успенського собору Печерського монастиря. М. К. Каргер ототожнював її з Михайлівським Золотоверхим собором²⁴. Аргументовано спростовуючи цю думку,

Рис. 8. Гробниця у північно-західній частині храму.

М. В. Холостенко припускав, що на згаданих рисунках зображено Кловський собор²⁵. При цьому він зазначав, що «далше вивчення руїн має остаточно це з'ясувати». Оскільки на рисунку А. ван Вестерфельда представлено тринефний храм, а Кловський собор виявився п'ятинефним та ще й з галереями, то, безперечно, художник малював іншу споруду кінця XI чи початку XII ст., атрибутивати яку поки що немає підстав.

Ю. С. АСЕЕВ, В. А. ХАРЛАМОВ, И. И. МОВЧАН

Исследование архитектуры Кловского собора в Киеве

Резюме

Построенный на рубеже XI и XII вв. собор Кловского монастыря в Киеве неоднократно упоминался в древнерусских письменных источниках. Однако до 1963 г. его местонахождение было неизвестно. В 1974—1975 гг. отрядом Киевской экспедиции ИА АН УССР были произведены исследования остатков собора. Фундаменты здания оказались почти полностью разобранными, и план его был определен по отпечаткам на грунте подошвы фундаментов. Собор оказался большой постройкой,

²⁴ Каргер М. К. Вказ. праця, с. 284—286.

²⁵ Холостенко М. В. Нові дослідження Іоанно-Предтеченської церкви та конструкція Успенського собору Києво-Печерської лаври.—В кн.: Археологічні дослідження стародавнього Києва, с. 160—161.

центральным ядром которой являлся трехнефный восьмистолпный крестовокупольный храм, окруженный внутренними галереями. Снаружи здание окружал еще один ряд галерей, которые, судя по тому, что в них отсутствовали пилястры, были перекрыты деревянными балками. Отсутствие пилястр на внутренней стене наружной галереи перед западным фасадом дает основание предполагать, что между ней и западным фасадом находился внутренний дворик.

В процессе исследований была изучена своеобразная система возведения фундаментов, при которой земля вынималась по всей площади постройки, после чего всю площадку укрепляли многочисленными рядами кольщиков. Затем укладывали по периметру стен жестко соединенную систему лежней и на ней возводили фундаменты здания.

Исследования Кловского собора открыли неизвестную и исключительно интересную страницу истории киевского зодчества конца XI — начала XII веков.